

заведений. Правоведение. – 2014. – № 1. – С. 24-42.

10. Михайлов А.М. Генезис континентальной юридической догматики. – М., «Юрлитинформ», 2012. – 496 с.

11. Принципы системного подхода в криминалистике и практической деятельности органов внутренних дел при собирании, исследовании, оценке и использовании доказательств. Учебное пособие / Жбанков В.А. – М.: НИИРИО Акад. МВД СССР, 1977. – 109 с.

12. Овчинников Н.Ф. Категория структуры в науках о природе. – В кн.: Структура и формы материи. – М., 1967. – 165 с.

13. Шиян А.А. Економічна кібернетика: вступ до моделювання соціальних і економічних систем. – Л.: Магнолія. – 2007. – 228 с.

14. Мельник Л.Г. Теория самоорганизации экономических систем: монография. – Сумы: Университетская книга, 2012. – 439 с.

15. Тюхтин В.С. Отражение, системы, кибернетика. – М.: Наука, 1972. – 256 с.

16. Курносов Ю.В., Конотопов П.Ю. Аналитика: методология, технология и организация информационно-аналитической работы. – М.: Изд-во «Русакс», 2004. – 550 с.

17. Готт В.С., Семенюк Э.П., Урсул А.Д. Категории современной науки: становление и развитие. – М.: Мысль, 1984. – 268 с.

18. Свицерский В.И., Зобов Р.А. Новые философские аспекты элементарно-структурных отношений. – Ленинград, 1970. – 128 с.

19. Овчинников Н.Ф. Понятие материи и современные знания о ее структуре. – Вопросы философии, 1967. – № 11. – С. 165.

20. Райбекас А.Я. Принцип инвариантности и проблема структуры материи. Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – М., 1966. – 45 с.

21. Шаумян С.К. Философские идеи В.И. Ленина и развитие современного естествознания. – Ин-т славяноведения. Краткие сообщения. – М., 1961, Вып. № 31. – С. 71.

22. Сорока К.О. Основы теории систем і системного аналізу. – Х.: ХНАМГ, 2004. – 291 с.

23. Бахин В.П., Ищенко А.В. Организационные проблемы развития научных исследований в области судебной экспертизы // Роль судебной экспертизы и криминалистики в раскрытии и профилактике преступлений. – Одесса, 1994. – С. 38-80.

*Берназ П.В.,
кандидат юридичних наук,
начальник навчально-наукового інституту
заочного та дистанційного навчання ОДУВС
Надійшла до редакції: 11.04.2015*

УДК 343.985:343.1

ВИКОРИСТАННЯ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Глущенко І. В.

Застосування методу спостереження при проведенні слідчих (розшукових) дій створює умови для отримання слідчим інформації про злочинну подію та особу злочинця, яку використовує для забезпечення індивідуального підходу до них, для визначення тактики проведення подальших слідчих (розшукових) дій, з метою встановлення істини.

Ключові слова: спостереження, слідчі (розшукові) дії, огляд місця події, обшук.

Применение метода наблюдения при проведении следственных (розыскных) действий создает условия для получения следователем информации о преступном событии и личности преступника, которую использует для обеспечения индивидуального подхода к ним, для определения тактики проведения дальнейших следственных (розыскных) действий, с целью установления истины.

Ключевые слова: наблюдение, следователи (розыскные) действия, осмотр места происшествия, обыск.

Application of observation during the investigation (search) action creates conditions for criminal investigators information about the event and offender, which uses an individual approach to them to determine the tactics of further investigation (search) action to establish the truth.

Keywords: surveillance, investigative (detective) of action, examination of the events search.

Слідчі (розшукові) дії є регламентованим кримінально-процесуальним законом способом збирання, дослідження і оцінки доказів. Кожна слідча (розшукова) дія – це юридичний факт, що створює деякі правовідношення, в які вступає слідчий при збиранні, дослідженні і оцінці доказів. Саме тому дії слідчого в необхідних межах регламентовані кримінально-процесуальним законом, що

надає стабільність кримінальному процесу й гарантує виконання слідчим своїх обов'язків і дотримання законних інтересів і прав сторін.

Для слідчої (розшукової) дії, що створює юридичне правовідношення, характерне те, що слідча (розшукова) дія здійснюється тільки у зв'язку з розслідуванням і при належному процесуальному оформленні його ходу і результатів.

При проведенні окремих слідчих (розшукових) дій виникає ряд проблем щодо можливості та умов застосування спостереження як загальнонаукового методу пізнання на різних етапах досудового розслідування, а також при документуванні окремих проявів злочинної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що предметом дослідження багатьох науковців, таких як: А. Л. Аганесян, Д. І. Бедняков, О. А. Білічак, В. О. Глушков, О. М. Гуцїн, О. Ф. Долженков, В. Н. Єсін, Ю. Ф. Жаріков, І. П. Козаченко, В. А. Колесник, Я. Ю. Кондратьєв, С. С. Кудінов, Д. Й. Никифорчук, Ю. Ю. Орлов, П. П. Підюков, М. А. Погорецький, І. В. Сервецький, Д. Б. Сергєєва, В. В. Шендрік, Р. М. Шехавцов, М. Є. Шумило, І. Я. Якимов – були різні аспекти визначення сутності та особливостей тактики проведення спостереження як методу оперативно-розшукової діяльності.

Аналіз наукових праць свідчить, що без розгляду залишилися питання застосування спостереження при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій, які потребують детального та комплексного вирішення з урахуванням змін, що відбулися у законодавстві.

Метою статті є визначення особливостей використання спостереження при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій.

Спостереження як метод пізнання обставин, пов'язаних з подією, що розслідується, застосовується при

проведенні практично всіх слідчих (розшукових) дій.

Окрім слідчих (розшукових) дій як основної форми використання методу спостереження при розслідуванні злочинів, його формою є також оперативно-розшукові заходи, передбачені Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» [12].

Специфічним для спостереження як методу дослідження в криміналістиці при пізнанні обставин злочину, є використання науково-технічних засобів і прийомів, які впливають на його ефективність, розширюють можливості спостереження, перетворюють просте спостереження на кваліфіковане.

Розглянемо деякі особливості застосування спостереження при проведенні таких слідчих (розшукових) дій як огляд місця події і обшук.

Огляд місця події є однією з найбільш поширених слідчих (розшукових) дій, значення якої важко переоцінити, особливо при розслідуванні таких злочинів, як вбивство, зґвалтування, крадіжка, розбій, тощо. Найчастіше результати спостереження, отримані при огляді місця події, є тим відправним початком, від якого залежить подальший хід розслідування, а в ряді випадків єдиним засобом отримання фактичних даних, що дозволяють вести подальше розслідування. Огляд місця події дає можливість у загальних рисах відповісти майже на всі питання, які повинно вирішити слідство для того, щоб розкрити злочин і викрити злочинця. Його не можна замінити ніякими іншими слідчими (розшуковими) діями, навіть за наявності очевидців події, що сталася, свідчення яких ніколи не можуть бути такими ж ефективними, як безпосереднє сприйняття. При огляді місця події здійснюється професійне спостереження, сприйняття ж подій злочину свідком, як правило, носить загальний характер. Саме в цьому сенсі не можна визнати свідчення вказаних осіб рівнозначними огляду [2, 6, 11, 13, 7, 9].

У разі неякісного або несвочасно проведеного огляду місця події заповнити прогалини майже ніколи не вдається, як би ретельно згодом не здійснювався повторний огляд.

Дії слідчого на місці події мають різноманітний характер: він спостерігає, шукає, керує, мислить, висуваючи версії, і, нарешті, упорядковує отриману в результаті спостереження інформацію й фіксує її різними способами. Для того, щоб успішно впоратися з усіма перерахованими завданнями, слідчий повинен мати не лише високий рівень знань і інтелекту, але й мати розвинені на основі цих знань уміння і навички.

З моменту початку огляду пошукова сторона діяльності забезпечує виділення на місці події криміналістично значимої інформації, що відбиває динаміку події злочину, особу злочинця (злочинців), особу потерпілого, спосіб учинення злочину, предмет злочинного посягання і низку інших питань.

Більшість авторів, що писали про роботу слідчого на місці події, підкреслюють важливість вивчення саме обстановки події або обстановки місця події. «Приступаючи до огляду, - писав В. Громов, - особа, яка здійснює розслідування, повинна обов'язково спочатку орієнтуватися в загальній обстановці» [5, 23]. А. І. Вінберг наголошував на фіксації при огляді обстановки злочину [3, 61] та при вивченні обстановки місця події.

Обстановку місця події слід відрізняти від обстановки самої події або злочину. Обстановка події або злочину - це конкретна життєва ситуація, яка включає, окрім матеріальної обстановки місця події, також і інші елементи:

поведінку учасників події, різні обставини, сприяючі або перешкоджаючі діям цих учасників, хронологічну характеристику події, психологічні стосунки, що виникли між учасниками події, тощо. Обстановка події - поняття ширше, ніж обстановка місця події.

Процес пізнання слідчим місця події включає три етапи спостереження: загальний огляд, статичний і динамічний етапи спостереження. При необхідності й залежно від конкретних умов може бути додаткове і повторне спостереження.

Одним із завдань огляду місця події є орієнтування слідчого в сутності події, що підлягає розслідуванню. Успішне виконання цього завдання дозволяє відразу ж скоротити кількість типових версій, що пояснюють характер, механізм і зміст події, обрати найбільш вірний напрям розслідування. Тому від якості огляду місця події зрештою залежить успіх розслідування загалом.

Явні ознаки злочину зазвичай характеризуються тим, що різко виокремлюються з «загального фону», тобто знаходячись серед різноманітних і часто численних предметів того місця, де сталася подія, привертають увагу своєю незвичністю або невідповідністю звичному порядку речей і обставин.

З метою підвищення якості й ефективності результатів огляду місця події, можна запропонувати алгоритм, відповідно до якого весь процес пошукової діяльності суб'єкта спостереження в ході огляду місця події виглядатиме у відповідній послідовності:

На стадії загального огляду відбувається виділення так званого основного вузла: наприклад, наявність трупу зі слідами насильницької смерті, або зламаних дверей квартири або якого-небудь сховища, автомобіля з ушкодженнями, отриманими в результаті дорожньо-транспортної події, тощо.

Сприйняття своєрідного умовного центру активізує пошукову діяльність слідчого, яка, у свою чергу, сприяє концентрації всіх психічних процесів у напрямі розкриття злочину, реконструкції події, що сталася, по виявлених слідах.

Наступним етапом є вичленення з обстановки місця події слідів або їх груп, так званих «вузлів», наприклад, слідів насильства на трупі, слідів злому, залишених злочинцем при проникненні до приміщення, слідів знарядь злочину, тощо. Виділені слідчим «вузли» включаються в побудову схеми досліджуваної події.

Виділення схеми події співпадає з версією, що пояснює цю подію. Під кутом зору цієї гіпотези слідчий продовжує розшукувати інші «вузли», що містять інформацію, яка складає предмет доведення, пізнаючи тим самим істину (наприклад, особа злочинця і особа потерпілого, характер їх взаємовідносин, мотиви злочину, час його вчинення і ряд інших обставин).

Головним завданням на етапі загального огляду є виділення на місці події всіх слідів, які відносяться до злочинного діяння, і які відбивають цю подію. Психологічна складність цієї проблеми полягає в тому, що вказані сліди можуть бути слабо видимі або невидимі зовсім, а увагу того, що оглядає, можуть відволікати сліди і предмети, які не мають відношення до досліджуваної події, але привертають увагу своїм зовнішнім виглядом, контрастністю, розмірами та іншим.

Пошукова діяльність слідчого відрізняється нестандартним характером розпізнаваної інформації, а також унікальністю багатьох розпізнаваних ознак. Складність завдання слідчого на цьому рівні діяльності полягає в

неможливості заздалегідь передбачити всі поєднання ознак і стану об'єктів розпізнавання, оскільки останні мають індивідуальний і нестандартний характер.

Усе це вимагає високого рівня розвитку такої риси слідчого, як спостережливість, яка є здатністю особи помічати в сприйняттю малопомітні, але істотні для певної мети деталі.

Високий рівень спостережливості слідчого обумовлений:

1) установкою на сприйняття інформації, що має значення для розкриття злочину. Ця установка допомагає подолати ряд несприятливих чинників: гидливість (наприклад, при огляді трупа, що розкладається); втому і апатію (наприклад, при тривалому і безрезультатному обшуку тощо);

2) специфічною концентрацією уваги на саме тих об'єктах і їх властивостях, які можуть дати необхідну інформацію (виявлення слідів опору на трупі потерпілого і тому подібне);

3) тривалим збереженням стійкої уваги, що забезпечує готовність усієї системи слідчого до сприйняття в потрібний момент необхідної початкової інформації (особливо при тривалих оглядах місць події).

Отже, сприйняття слідчого є цілеспрямованим, планомірним, осмисленим. Це пов'язано з минулим досвідом і здібностями мислення.

Для підвищення ефективності спостереження до початку огляду важливо отримати загальне уявлення про те, що сталося. Хоча первинна інформація є нерідко дуже приблизною, проте вона дозволяє слідчому намітити план огляду, приступити до побудови уявної моделі того, що сталося.

При огляді місця події слідчий стикається зі сукупністю речей і обставин, які або ніяк не пов'язані один з одним, або пов'язані таким чином, що не дозволяють відразу встановити шлях розслідування. Елементи цієї сукупності мають значну кількість ознак, кожна з яких може мати вирішальне значення для розкриття злочину. Таким чином, слідство, що йде шляхом повної перевірки всіх версій, діючи вибірково, пов'язуючи між собою елементи сукупності та створюючи систему обставин. При цьому відбиваються певні ознаки окремих предметів і явищ, що становлять обстановку події. У процесі огляду доводиться шукати, пробувати, здійснювати уявний експеримент, відволікатися від наявної вже інформації й шукати іншу.

Вивчення матеріалів слідчої практики свідчить, що навіть слідчому, який має тривалий стаж роботи в правоохоронних органах, має глибокі знання і навички, при огляді місця події по злочину, вчиненому в умовах неочевидності, рідко вдається відразу виявити всі сліди, які повністю відбивають динаміку злочинної події.

Враховуючи особливості слідчої роботи, можна говорити і про слідчу уяву, яка має свої особливості.

По-перше, воно носить реконструктивний характер. Якщо в більшості інших видів уява дає можливість випереджати розвиток подій, то уява слідчого переважно реконструює події минулого.

По-друге, слідчій відтворюючій уяві властива особлива виразність і конкретність при оперуванні образами. Тільки образи, народжені обставинами конкретної події, ґрунтовані на конкретній інформації, відіграють позитивну роль. Уява, яка відірвана від конкретних фактів, заводить слідство у безвихідь.

По-третє, особливістю творчої слідчої уяви є те, що

вона, відбиваючи явища теперішнього часу, народжує припущення про наявні сліди й інші відображення події, що розслідується. Використовуючи свою відтворюючу уяву, слідчий повинен намагатися по залишених на місці події слідах з максимальною повнотою відтворити картину злочину. Цю уявну ситуацію слідчий зіставляє з реальною обстановкою місця події й відмічає при цьому або протиріччя, що виникають у результаті такого протиставлення, або можливі шляхи відшукування додаткових слідів, що їх бракує, які повинні завершити відтворену їм в уяві ситуацію. Виявлення цих нових слідів свідчить про правильність висунутої версії й поширює можливості для подальших припущень.

Отриману таким чином модель події слідчий подумки порівнює з усією обстановкою місця події, відмічаючи при цьому виявлені в ході цього зіставлення протиріччя. Наприклад, відсутність крові під трупом за наявності поранення, яке, поза сумнівом, повинне було супроводжуватися сильною кровотечею, свідчить про неспівпадання місця вбивства з місцем виявлення трупа. У цьому й полягає суть реконструкційної діяльності.

На початковому етапі огляду місця події слідчий виокремлює предмети, які мають сліди впливу злочинця. При квартирній крадіжці, наприклад, до таких слідів можна віднести сліди злому або іншого проникнення, дії злочинця з пошуку тих або інших цінностей, тощо.

Наступний етап - це синтез отриманої в результаті огляду інформації. Так, способи проникнення до приміщення можуть свідчити про значний злочинний досвід або його відсутність. Далі інформація, що міститься в тих же слідах злому, може говорити про професію, професійні навички або їх відсутність.

Розумова діяльність слідчого при огляді протікає на тлі тих психічних процесів, які визначають його стан і здатність виконання професійних завдань.

Спостереження, будучи основним методом вивчення слідчим обстановки місця події, у процесі огляду, на думку Р.С. Белкіна, дозволяє:

1) отримати уявлення про загальний вигляд місця події: його розташування, межі, призначення приміщення або ділянки місцевості;

2) установити, які об'єкти знаходяться на місці події та що вони собою представляють, висунути припущення про причини появи або відсутності на місці події тих або інших об'єктів;

3) зафіксувати положення об'єктів на місці події і їх взаємне розташування, тобто встановити їх просторові стосунки один з одним і виявити відхилення від звичайного для цієї ситуації характеру цих просторових стосунків [2, 140].

Якщо говорити про особливості застосування спостереження при проведенні обшуку, то аналіз слідчої практики й літературних джерел свідчить про те, що більшість обшуків проводяться в так званих конфліктних ситуаціях, які можуть бути обумовлені недовірою, неприязню, упередженням з боку обшукуваних до працівників правоохоронних органів, боязню оприлюднення інтимних сторін життя, примусовим характером спілкування, реальними побоюваннями погіршення положення в результаті успішного обшуку (затримання, арешт, повідомлення про підозру, накладення арешту на майно, тощо).

У гостроконфліктних ситуаціях при проведенні обшуку значну роль відіграє уміння слідчого вести ефективне спостереження. О.Р. Ратинов вважає, що за допомогою спостереження за учасниками обшуку досягаються три

мети. По-перше, забезпечується порядок, безпека тих, що обшуковують, збереження знайдених предметів [14, 89-92]. По-друге, контроль за діями осіб, що здійснюють пошукову роботу, за повнотою і ретельністю обшуку. По-третє, виявлення в поведінці зацікавлених осіб ознак, що вказують на місце приховання шуканих предметів.

Дещо ширше розглядає цілі спостереження при проведенні обшуку Р.С. Белкін. На його думку, спостереження в даному випадку повинне допомогти слідчому переконатися в правильності своїх дій, внести корективи в намічену послідовність вивчення об'єктів обшуку, визначити об'єкти, що вимагають особливо ретельного дослідження, вжити заходи проти спроб знищити або приховати речові і інші докази або створити умови, що ускладнюють виконання слідчої (розшукової) дії [2, 140].

Об'єктами спостереження при обшуку є: 1) навколишнє середовище, 2) поведінка людей, а в деяких випадках – тварин і птахів, оскільки особливості їх поведінки дають можливість виявити місця укриття трупів, наркотиків, осіб, що переховуються, тощо. У криміналістичній літературі найбільш важливе значення надається спостереженню за поведінкою обшукуваного. «Можна стверджувати, - пише В. І. Попов, - що спостереження за поведінкою обшукуваних з метою виявлення схованок є невід'ємною частиною роботи при проведенні обшуку. Це правило ґрунтується на тому, що обшукувані своєю поведінкою часто дають вказівки на місцезнаходження того, що шукає слідчий» [11, 51-52]. На необхідність спостереження за емоційним станом обшукуваних осіб вказується практично в усіх роботах, присвячених питанням тактики проведення обшуку [14, 89-92; 4, 75-78; 8, 10; 1, 88].

М.М. Снегірьов писав, що «нерідко сам підозрюваний, знаходячись при обшуку, зміною виразу обличчя наводить на вказівку, де розшукуване приховано, і тому при проведенні обшуку можна рекомендувати обережно, але уважно спостерігати за виразом обличчя і взагалі за поведінкою обшукуваного в цей час» [15, 161].

Спостереження може бути безпосереднім, коли поведінку обшукуваних сприймає сам слідчий, і опосередкованим, коли його веде спеціально виділений для цього учасник слідчо-оперативної групи.

Уважно і водночас непомітно спостерігаючи і правильно оцінюючи різні прояви психологічних і психофізіологічних чинників, що виражаються у відповідних реакціях обшукуваних (наприклад, міміці, вегетативних реакціях, тощо), можна отримати орієнтуючі ознаки про місце приховання об'єктів. Проте, як вже вказувалося, надавати вирішальне значення результатам спостереження, як це іноді відзначається в спеціальній літературі, все ж не можна. Слід мати на увазі, що подібні реакції обшукуваних можуть бути викликані боязню розголосу, небажанням показувати предмети інтимного характеру, іншими причинами, взагалі не пов'язаними із досліджуваною злочинною подією. Хоча, безумовно, поведінка обшукуваного може полегшити роботу слідчого, але це трапляється не завжди і це не звільняє його від необхідності ретельної підготовки до обшуку і цілеспрямованого обстеження всього приміщення або ділянки місцевості. Тому від слідчого потрібно не лише пасивне спостереження, але й активні, наполегливі, цілеспрямовані дії в поєднанні з грамотним застосуванням даних психології.

У висновку можливо стверджувати, що спостереження обстановки місця події служить засобом установлення справжнього механізму події. Обстановка місця події

виступає при цьому в якості явища, через яке слідчий пізнає причинно-наслідкові стосунки – суть події з метою встановлення істини.

З урахуванням різних тактичних прийомів обшуку, метод спостереження, який застосовується слідчим у процесі проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії, слід розглядати залежно від виникаючих безконфліктних, слабоконфліктних і гостроконфліктних ситуацій.

Література

1. Баев О.Я. Тактика следственных действий. Учебное пособие / О.Я. Баев. - Воронеж: НПО «МО-ДГК», 2-е изд-е, доп. и испр., 1995. - 224 с.
2. Белкин Р.С. Собираение, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы / Р.С. Белкин. - М.: Изд-во «Наука», 1966. - 295 с.
3. Винберг А.И. Криминалистика. Учебник для средних юридических школ / А.И. Винберг, Б.М. Шавер. - М., 1959. - 507 с.
4. Глазырин Ф.В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственного действия / Ф.В. Глазырин. - Свердловск, 1973.
5. Громов В. Осмотр места происшествия. Руководство для органов расследования / В. Громов. - М.: Изд-во НКВД, 1931. - 48 с.
6. Иванов Л.А. Следственный осмотр при расследовании транспортных происшествий / Л.А. Иванов. - Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1993. - 155 с.
7. Колмаков В.П. Следственный осмотр / В.П. Колмаков. - М.: «Юрид. лит.», 1969. - 196 с.
8. Лифшиц Е.М. Тактика и техника производства обыска на предварительном следствии: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Е.М. Лифшиц. - М., 1954. - 17 с.
9. Мавлюдов А.К. Осмотр места происшествия по делам об авариях на водном транспорте / А.К. Мавлюдов. - Саратов, 1985. - 106 с.
10. Никифоров В.М. Обыск / В.М. Никифоров. - Ашхабад, 1943. - 126 с.
11. Попов В.И. Осмотр места происшествия / В.И. Попов. - М.: Госюриздат, 1959. - 230 с.
12. Про оперативно-розыскную діяльність: закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII із змін., внес. згідно із Законами України: за станом на 10.04.2015 р. № 193-19. - [Електронний ресурс]: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
13. Рассейкин Д.П. Осмотр места происшествия и трупа при расследовании убийств / Д.П. Рассейкин. - Саратов: Приволжское книжное изд-во, 1967. - 152 с.
14. Ратинов Л.Р. Обыск и выемка / Л.Р. Ратинов. - М.: Госюриздат, 1961. - 219 с.
15. Снегирев Н.М. О сыске / И.М. Снегирев. - Касимов, 1908. - 252 с.

*Глуценко І.В.,
здобувач кафедри кримінального процесу
ОДУВС*

Надійшла до редакції: 13.05.2015